

8.

SUKOB NA TEOLOŠKOJ LJEVICI

Vjera koju najviše volim, reče Bog, jest ljubav.

Péguy, 2001: 1

Vjerujem da sam se revoluciji posvetio iz ljubavi prema bližnjemu.

Torres, 1976: 102

Badijuovski rečeno, potreban je događaj, koji u našem slučaju započinje razgovorom, po mogućnosti javnim dijalogom unutar nekog simboličkog prostora. Potrebni su nam ljudi koji su simbolički predstavnici dva suprotstavljena diskursa, koji su spremni javno braniti svoje respektabilne pozicije i izložiti se nemilosrdnom sudu kritike.

Takav razgovor bio je vođen u jednom potpuno lokalnom jugoslaven-skom kontekstu davne 1967. u Zagrebu, između filozofa, uvjerenog ljevičara Branka Bošnjaka i isusovca Mije Škvorca. Bila je to heterogena uvertira u šezdeset osmu. Obojica ugledni i poznati profesori, ideološki potpuno suprotstavljeni. Bio je to razgovor koji je na jedan specifičan

način anticipirao 1968. u jednoj lokalnoj verziji. Na tribini je bilo danas nezamislivih 2500 ljudi. Pomalo pretenciozno, možemo ustvrditi da je to bio zimski uvod u hrvatsko proljeće. Cijeli dijalog odigravao se u političkom prostoru koji je bio uokviren referentnim poljem socijalističkog habitusa u kojem je dominirala takozvana *praxis* filozofija. Bošnjak je u takvom prostoru bio u povlaštenijoj poziciji. Povlaštenost možemo usporediti sa utakmicom na domaćem terenu.

Bošnjak, kao što ćemo pokušati pokazati, tu prednost nije želio zlouporabiti u svoju korist. Bošnjak je maksimalno uvažavao svog suprotstavljenog sugovornika kao poštovanog gosta i kolegu a ne kao nekog ideološkog uljeza. No unatoč svemu Škvorc se nije u potpunosti osjećao lagodno. U tom prostoru socijalističkog samoupravljanja i *praxis* filozofije, u kojem je vladalo bratstvo i jedinstvo, isusovac svoje izlaganje započinje stihovima Paula Verlaina *Ko vuka u zboru svetih čut bi bilo mene*,¹ iz kojih je razvidna Škvorcova nelagoda, u kojoj on sebe vidi kao vuka okruže-

1) Zanimljivo je primijetiti da Bošnjak vrlo rijetko svoju argumentaciju konstruira pomoću nekih striktno *praxis* argumenata, kao što ni sam Škvorc nije uvelike posezao za neoskolastičkim argumentacijskim instrumentarijem. Kao što je poznato, ovakav kreativni i imaginativni filozofski dijalog nije stvorio neku sintezu koja bi ukazivala na konstruiranje jedne primjerice moguće lokalne političke teologije, kakve jesu u to vrijeme nastajale u svijetu. Možda bi bilo preuzetno očekivati nastanak nekog oblika teologije oslobođenja, neke teologije revolucije ili teologije samoupravljanja unutar jedne jugoslavenske matrice. Baš zbog specifičnosti dvojice sugovornika i kulturno-političkog konteksta u kojem se odvijao dijalog, čini nam se da je to bila jedna propuštena prigoda koja tek čeka neku svoju buduću aktualizaciju.

nog zborom svetih. Normalno, Škvorc je dovoljno mudar da stvari preokrene naopako i da svoje slušatelje podsjeti da se pitaju tko je vuk a tko su sveci.

Ne bismo trebali patetično podlegnuti svečarskim reminiscencijama, nego bismo trebali podsjetiti na važnost knjižice koja je tiskana nakon spomenutog do-

gađaja kao podsjetnik na taj važan susret. Koliko god nam se to danas činilo čudno, ta je knjiga pod naslovom *Marksist i kršćanin*² jedna od najvažnijih knjiga poslijeratne jugoslavenske filozofije. Ona je podsjetnik na događaj koji je u ondašnju jugoslavensku javnost doveo dva ideološki suprotstavljena ali važna diskursa. Premda je riječ o zanemarivom događaju u nekom europskom kontekstu, on je važan kao nedovršen obrazac čiju pedagošku i teopolitičku vrijednost ne možemo precijeniti. U daljnjem nastavku ovog teksta ustrajati ću na tvrdnji da se započeti razgovor nužno mora nastaviti i danas. Namjera mi je da ponudim jedan mogući model nastavka tog dijaloga. No prije toga morao bih ga što vjernije uprizoriti. Bio je to razgovor dvojice neistomišljenika koji su uprizorili jedno zajedničko putovanje socijalizma i teologije za koje smatram da je i danas od presudne važnosti za oba diskursa. Ta dva diskursa u jednom maštovitom obratu mogu ponuditi simbolički i teopolitički model otpora kapitalističkoj racionalnosti i neoliberalnom teroru. Podsjetimo se ukratko na glavne i prijeporne teme tog događaja – ponovo uzimajući taj mali tekst nalik na katekizam u ruke – u vrijeme kada su se pokazale prve bore na socijalizmu sa ljudskim licem.

Dobru, staru i poznatu *hrvatsku šutnju* kao da je jedino mogao prekinuti govor o Bogu. Ovo je tvrdnja koju treba shvatiti doslovno i na koju se treba podsjećati svakodnevno. Bog je bio tema dvojice neobičnih sugovornika na neobičnom mjestu u neobično vrijeme. *Marksist i kršćanin* je knjiga o Bošnjakovoj knjizi *Filozofija i kršćanstvo*. Bošnjakova knjiga se u najvećem dijelu bavi trećom knjigom, a to je Biblija, po-

2) *Marksist i kršćanin. Dijalog prof. Branka Bošnjaka i prof. Mije Škvorca o nekim temama knjige "Filozofija i kršćanstvo"*.

sebiice Novi zavjet. Cijeli podtekst Bošnjakove knjige tvrdi da glavni junak treće knjige Isus Krist nikad nije postojao. Takva neobična tvrdnja na jedan specifičan način cijeli dijalog dovodi u pitanje, kako je to na samom početku ustvrdio Škvorc. No isusovac u ovom slučaju ne odustaje lako i prepušta svom sugovorniku da ukratko predstavi sadržaj knjige, iz čega izdvajamo neke ključne točke. Bošnjakovu interpretaciju kršćanstva donosimo u tri jednostavne teze:

- Kanonizirano kršćanstvo jest sekularizirano židovsko mesijanstvo koje je u sebe inkorporiralo helenistički misticizam. Pored sekulariziranog mesijanstva i helenističkog misticizma, gnosticizam Kumranske zajednice puno je više utjecao na kršćanstvo nego što je to do danas poznato i prihvaćeno.

- Budući da nijedna dogmatska kategorija nije dobivena racionalnim putem, filozofija ima pravo kritički preispitati kršćansko učenje i o tome donijeti svoj sud. Isus Krist povijesni je falsifikat, mit i izmišljena legenda prve kršćanske zajednice. Stoga je kršćansku poruku potrebno demitologizirati (Bultman) jer kršćanstvo kao evanđeosko nikad nije postojalo (Kierkegaard).

- Filozofija se ne suprotstavlja religiji, budući da ima imperativ razumijevanja njezine iluzornosti; stoga je nužno naglasiti kako socijalizam kao teorija nije imao namjeru rješavati odnos prema religiji. Govor o Bogu, utemeljen na nadi i želji za utjehom, premda želi odgovoriti na eshatološka pitanja barata u najboljem slučaju sa pretpostavkama.

Normalno je za očekivati da Škvorc ima stajalište dijametralno suprotno tezama koje je iznio Bošnjak. To

je ujedno i povod za razgovor.³ Isusovac smatra da su prvo i treće poglavlje Bošnjakove knjige ključna za diskusiju. Govoreći samo o jednom poglavlju, zahvaćamo cijelu problematiku knjige. To je prema Škvorcu svakako prvo poglavlje. Tematizirajući detaljno prvo poglavlje, postavljamo temelj dijaloga i mogućnost rješavanja svih drugih naznačenih pitanja, budući da su ona, kako kaže isusovac, *nuspoglavlja*. Škvorc ne želi raspravljati o tome da li je Isus doista kršćanska legenda jer bi u protivnom cijeli razgovor bio besmislen i takva pitanja ostavlja bibličarima. On se baca na prvo poglavlje Bošnjakove knjige tvrdeći slijedeće:

– Kršćanstvo se ne suprotstavlja filozofiji. Dokaz tomu je povijest filozofije iz koje je razvidno da je kršćanstvo preuzelo, sumiralo pa čak i apsorbiralo određene filozofske sustave kako bi se što plauzibilnije samo-odredilo. Kršćanstvo može koegzistirati sa svim filozofijama osim s ekstremnim oblicima idealizma i ekstremnim oblicima materijalizma.

– Čovjekova religioznost nije predmet teologije nego filozofije. Antiteza filozofije i teologije nije u borbi oko zaborava, čovjekove konačnosti i ograničenosti.

– Kršćanstvo nije protivna filozofska konstrukcija budući da kršćani na kršćanstvo ne gledaju kao na ideologiju kojoj je potrebna 'sirova politička' apologetika.

Kroz cijeli dijalog provlačit će se dvije glavne teme. Za pretpostaviti je da su to teme čovjeka i Boga. Škvorc

3) Glavna Škvorcova zamjerka, zapravo kritika koja se odnosi na cijelu Bošnjakovu knjigu ukazuje na činjenice da Bošnjak premalo koristi katoličke autore. Problematizirajući Kristov život i povijesnost, Bošnjak se prema Škvorcovom mišljenju previše poziva na ruske i protestantske autore, a premalo na katoličke. Takva Bošnjakova pristranost pomalo ljuti Škvorca, i isusovac mu to prigovara retorički postavljajući pitanje zašto se nije konzultirao nijedan katolički biblijski institut, kojih ima na desetke u svijetu i koji se s tim temama jako ozbiljno, predano i intelektualno pošteno bave (usp. Bošnjak&Škvorc, 1969: 114).

svoju argumentaciju započinje paskalovskom tvrdnjom da je čovjek nezamjenjiv, da neizmjeno nadilazi čovjeka i da kao takav ima svoj smisao, opravdanje, preduvjet da se upozna i da se ne gubi u besmislenom *ništa*. On je vladar povijesti koji, nalik Rilkeu, duhom istražuje, kruži oko temeljnog pitanja, a to je pitanje Božje egzistencije. Čovjek mora prema paterovom mišljenju promišljati *potkožno*. Ili kako to Škvorc poetski kaže:

Čovjek je u sebi ključar svoje tajne, vladar prostora svoje slobode, gospodar svojih odluka, svoj osobni prostor za misao, za odgovornost i za sreću. U sebi je čovjek srce, toplo središte, nosilac bitka, opterećen najzvijezdanijom i najsunčanijom željom da ljubi i da bude ljubljen, da živi i da bude vječan. (Bošnjak&Škvorc, 1969: 27)

Ovakvo viđenje čovjeka radikalno se suprotstavlja Bošnjakovoj, zapravo sartrovskoj slici čovjeka za kojeg naš filozof tvrdi da je nastao *ni za što*. Takvoj nihilističkoj slici čovjeka Škvorc želi suprotstaviti čovjeka kojemu je inherentna neka specifična aksiologija, kojom čovjek zahvaća vrijednosti za koje zna da nisu sve jednako trajne i isplative. Škvorc se poziva na Schelerovu skalu vrijednosti koja ima četiri osnovna odnosa kada je čovjek u pitanju. To su *osjetilne vrijednosti* koje karakterizira prolaznost i promjenjivost; zatim dolaze *životne vrijednosti* koje se sastoje od objektivnih vrednota kao što su primjerice zdravlje i uspjeh; tu su i *duhovne vrijednosti* kojima uzdižemo život i kojima smo se spremni podrediti i žrtvovati kako bismo živje-

li za pravdu ili kako bismo se kulturno uzdizali; nakon toga dolazi ono što je Škvorc okarakterizirao kao *sve-tu vrijednost* koja daje perspektivni smisao svemu drugom. Škvorc uvjerava svoga sugovornika i svoje slušateljstvo da želimo vrijednosti koje imaju jednu specifičnu dimenziju trajanja (*nešto što se može ovjekovječiti*, reći će kasnije pater), a ne vrijednost koja je nestabilna i prolazna. Škvorc nastavlja kritički, preispitujući navode iz Bošnjakove knjige, *duboki uzdah za vječnim autor smatra iluzijom i besmislom* (Bošnjak&Škvorc, 1969: 31).

Ovo je vrlo kratki i lapidarni sažetak Škvorcove kritike Bošnjakove knjige koja se odnosi na sporno prvo poglavlje. Bošnjak je svjestan da u njegovom tekstu za teologe ima puno dvojbenih tvrdnji. O tome je potrebno progovoriti i po Bošnjakovom mišljenju to je Škvorc odlučno uočio i učinio. Bošnjak iskreno žali što ondašnji diskurs teologije i filozofije nije nadopunjen novijim istraživanjem, napose onim iz filozofije religije i povijesti misticizma. Zapravo cijeli arsenal Bošnjakovih argumenata i uvida dolazi iz filozofskog rakursa i iz spomenute filozofije religije, povijesti misticizma, ali i zaključaka koje su donijele već plodne diskusije marksista i kršćana u svijetu.

Bošnjak izvanredno dobro poznaje teološki diskurs, nije pristran i ne izokreće ga sebi u korist kako bi naglasao i pobijedio isusovca zbog same pobijede. Bošnjak je idealni teološki sugovornik (odlično poznaje ondašnju teologiju), što god mi danas mislili o njegovim početnim pozicijama (koje nam danas izgledaju milionima svjetlosnih godina daleko od neke ozbiljnije teološke plauzibilnosti). Njegove početne pozicije

naočigled apsurdne (kako sam priznaje) takve su da svaki suvremeni teolog danas mora vrlo jasno odgovoriti na provokaciju jedne takve ateološke perspektive. O toj perspektivi danas govori Mark C. Taylor.

Bošnjak svoju tezu sažima na slijedeći način. Svaka je teologija oblik ateizma, svaki je govor o Bogu govor o onome što Bog nije, a mi govoreći o Bogu govorimo o pojmu Boga a ne o Bogu samom. Drugim riječima, govor o Bogu za Bošnjaka mogao bi biti jedino govor o onom skrivenom Bogu o kojem su govorili filozofi mistici i za njega to je jedini autentični govor budući da je prije *logosa*, govora, bila *sige*, šutnja. Ta je šutnja bila draga mysticima, koje na jedan specifičan apofatični način u svom detaljnom argumentiranju preferira Bošnjak.

Ako je Bog *deus absconditus* (ima i tekst u Starom zavjetu gdje se kaže: *Jahve odluči prebivati u tma-stu oblaku* [1. Kralj. 8.12]), ako je on sakriven, on mora da bude otkriven, a na koji način on postaje otkriven? Prema misticizmu, ako čovjek samo po sebi sav taj sadržaj realizira, onda smatra da je Bog moralno obavezan da mu se otkrije, da ne bude više sakriven. S time u vezi mogu se navesti tekstovi Bohmea, Eckharta i drugih. To su veoma interesantne teme i u tom pogledu sam ja u svojoj knjizi dokazivao da je to možda pravi oblik religioznosti, kud i kamo drugačiji nego što se to često puta i može shvatiti. (Bošnjak&Škvorc, 1979: 43–44)

No Bošnjakove su preferencije u službi odgovora Škvorc. Budući da je Škvorc govorio o čovjeku, Bošnjak

pogađa u samo srce njegovog argumenta navodeći primjer Joba. Job je pored Krista i Davida paradigma teološkog poimanja čovjeka. Bošnjak započinje svoje argumentiranje s moralnim i pravednim Jobom. Za Bošnjaka je neshvatljiva Jobova odlučnost i snaga u patnji te kako je moguće da dobri Bog bude isprovociran od zlog Sotone, da dozvoli Sotoni da mrcvari i dekonstruira Joba i njegovu obitelj. Bošnjak u ovom slučaju nudi neobičan odgovor. U odgovoru na pitanje o Jobu, Bošnjak se neočekivano poziva na psihoanalitičara Junga i njegov gnostički *Odgovor Jobu*, što za Škvorca, naravno, nije prihvatljivo. Ovdje je kako se čini aksijalna točka cijelog dijaloga. Ukoliko želimo govoriti o Jobu kao o liku o kojem govori Sveto pismo, tvrdi Škvorc, nužno je pretpostaviti neki oblik povjerenja da Bog govori i komunicira, to jest da postoji. Takav govor nužno je interpretirati i tu nastaju poteškoće koje Bošnjak neočekivano vrlo kreativno rješava.

Bošnjak tvrdi da se interpretativna logika Svetog pisma razlikuje od interpretativne logike nekog filozofskog teksta. Bilo da promišlja ili da reflektira o teško protumačivim tekstovima iz Joba, Evanđelja po Luci ili nekog Pavlovog pisma, Bošnjak će ustvrditi da tekstovima Svetog pisma moramo pristupiti drugačije. Ne kao tekstovima koje će se protumačiti Aristotelovim logičkim instrumentarijem, nego kao tekstovima koji se čitaju i tumače vlastitom logikom. Drugim riječima, Bošnjak anticipira određene uvide kojima se vodi sadašnja postliberalna teologija. Tekst Pisma je moguće razumjeti pod onim uvjetima i u ključu one logike koje postavlja sam tekst. Tako shvaćen tekst pretpostavlja polifoniju glasova koji su upućeni zajednici u ko-

joj je tekst nastao. Zato zajednica kreira interpretativnu strategiju kojom pomoću teksta Svetog pisma opisuje stvarnost a ne prevodi tekst u neke ideološke kategorije kojima poslije tumači stvarnost.

Bilo bi pogrešno svesti dijalog između Bošnjaka i Škvorca na razlike u interpretativnim strategijama jer bismo time dobili plošnu i jednodimenzionalnu sliku cijele rasprave. Kompleksnost ovog dijaloga biva jasnija kada na red dođu pitanja koja proistječu iz Jobove problematike o patnji nevinih i o problemu zla u svijetu. Dakako da su to pitanja koja se nadovezuju na sustavnu teologiju u kojoj se tematizira pitanje grijeha i zla u odnosu na slobodnu volju. Škvorc ovdje ne pribjegava teološkim trikovima, niti skolastičkim sofistacijama, nego priznaje i potvrđuje da je pitanje slobodne volje *crux theologorum*, to jest *najteži križ teologa*. Škvorc nudi konkretno i autentično teološko rješenje na koje Bošnjak snalažljivo odgovara pričom iz Talmuda. Ovaj odgovor ne bismo trebali shvatiti kao nešto banalno ili kao izbjegavanje odgovora jer na takvim pro-bošnjakovim argumentima danas djelomično počiva metodologija takozvane narativne teologije.

Cijela argumentacija obojice sugovornika otvara pitanje Božje egzistencije i ne zadovoljava se klasičnim dokazima za Božju egzistenciju. Tim klasičnim dokazima Škvorc skeptično pridodaje Newmanove, Blondelove i Bergsonove dokaze koje odlično poznaje ali ih ne smatra konačnim niti dovoljno plauzibilnim. Isusovac o svim dokazima za Božju egzistenciju tvrdi da mogu biti kritizirani i da su kao takvi nedostatni. No, Škvorc autoritativno brani tezu o Božjoj postojnosti postavljajući pitanje sebi, svom sugovorniku i slu-

šateljstvu na slijedeći način. Škvorc svoje slušateljstvo zavodi jednostavnom romantikom pravovjerja. Nakon teške artiljerije filozofskog argumentiranja, Škvorc se poziva na nemoć i slabost poezije: *Okrenuo sam se iza sebe kroz prirodu, povijest i vidio sam trag, netko je prošao. Ja rekoh, Bog je prošao* (Bošnjak&Škvorc, 1969: 69).

Bog jest a što jest o tome ne znamo, tvrdi Škvorc, budući da je o Božjoj biti jako teško nešto reći. To je Škvorcov odgovor na Bošnjakovo pitanje da se objasni pojam Bog sadržajno, logički, psihološki, religiozno i filozofski. O dubini božanskog ne možemo znati ništa jer to se odnosi na Božju esenciju. Možemo nagađati, mucati i možemo govoriti sve ono što Bog nije, ali znati nešto što Bog jest, prema Škvorcu jest stvar objave.

Pater svoje slušateljstvo nadalje samo podsjeća kako kršćani prihvaćaju Objavu Trojedinog Boga i tu razlikuje dvije za njega važne činjenice koje su ključne za cijeli dijalog. Bog jest – to je prva činjenica; a kako jest – to se spoznaje prihvaćanjem Objave. Ovo je povlašteno mjesto paterove argumentacije i najvažnija distinkcija na kojoj inzistira isusovac. Škvorc brani tezu da postoji jasna distinkcija religije kao nečeg naravnog kod čovjeka i vjere kao nečeg nadnaravnog što je darovano čovjeku.

Tek s ovom distinkcijom moguće je pristupiti neodgovorenim i otvorenim pitanjima koja proistječu iz pripovijesti o Jobu. Za Škvorca je od presudne važnosti vidjeti smisao u stvarima (ali svakako ne samo pod vidikom svrhovitosti) jer ukoliko stvari imaju smisao, pita se isusovac, od kuda im smisao, a ako ga nema-

ju, od kuda ga ja mogu izvući ako ga stvari nemaju. To je Škvorcov odgovor Bošnjaku na pitanje zašto postoji svrhovitost. Bošnjak tvrdi *ni za što*. To se odnosi i na čovjeka i to je Škvorcu neprihvatljivo. Zato Škvorc na stražnja vrata dijaloga uvodi diskurs o Kristu. Krist je povijesna osoba koju je nužno spoznati potkožno a ne u nekoj ruskoj nadriinterpretaciji koja je u podtekstu Bošnjakove knjige. Spoznati potkožno Krista znači otvoriti novi prostor dijaloga o čovjeku samom. To je pozicija s koje se Škvorc ne povlači i koju brani kroz cijeli dijalog.

No kako smo već u samom početku ustvrdili, Bošnjak svoju temeljnu poziciju za dijalog gradi u referentnom polju filozofskog misticizma. To je ujedno i njegova konačna pozicija koju možemo sažeti na slijedeći način. Kako bi izbjegao nihilizam koji je posljedica Bošnjakovog razumijevanja čovjeka, ugledni profesor pribjegava apofatičnom poimanju filozofskog misticizma. No baš zbog toga što čovjek u sebi nosi nešto inherentno nihilistički, upitan je Bošnjakov okret prema misticizmu. Problem takvog misticizma leži u njegovoj nepristupačnosti.

Nihilističko poimanje čovjeka na kojem inzistira Bošnjak determinira nepristupačnost mističnog iskustva. Škvorc promišlja transgresivno i Bošnjakov nihilizam, kako smo već pokazali, dovodi u pitanje. Isusovac daje naslutiti kako je čovjekovu praksu moguće promišljati jedino u potkožnom jedinstvu sa Kristom. To jedinstvo otvara prostor misticizma koji je važan Bošnjaku. Drugim riječima, Škvorcova transgresija poziva na jedinstvo s Kristom a tek onda na bratstvo među ljudima. To je ujedno najvažniji moment njihovog

razgovora. Taj maštoviti moment otvara prostor za mnogostruka redefiniranja, nova kritička propitivanja, nove interpretacije i preinake koje ni danas nisu završene (kako nam to pokazuju zanimljivi razgovori Ecce i kardinala Martinija, Habermasa i Ratzingera ili pak Eagletona i "Ditchkinsa").

Nakon šezdeset osme bilo je potrebno nastaviti jednom započeti i nedovršeni dijalog ljevice i kršćanstva. Dijalog socijalizma i teologije u Jugoslaviji bio je onemogućen jer su se sugovornici počeli baviti samima sobom. Počeo je darvinistički eksperiment u hranidbenom lancu u kojem su se oba diskursa borila za vlastito preživljavanje. Počela je borba za propozicioniranje vlastitog diskursa koja jednostavno nikud nije vodila. I jedan i drugi diskurs osjećali su se ugroženo, napadnuto i prestrašeno. Oba su diskursa bila ugrožena od samih sebe.

Nemogućnost uspostavljanja dijaloga tragično se pokazuje u scenogramu kojeg Kangrga donosi na kraju svoje knjige *Šverceri vlastitog života*. Premda simboličan, to je ujedno i najbolji opis onog što se događalo filozofiji jugoslavenskog socijalizma. Ugledni je Ercih Fromm posjetio Jugoslaviju i navratio u tvornice da vidi kako ide radničko samoobrazovanje u samoupravljačkoj socijalističkoj doktrini. Fromm se htio osvjedočiti kako stvari funkcioniraju iz prve ruke. Nije bilo dobro. Gajo Petrović pokušao je izvući stvar pred uglednim gostom, no to mu nije najbolje polazilo za rukom.

Evo ja ću reći jedan primjer, doduše, to je bilo pred 5-6 godina kada je ovdje bio Erich Fromm

koji je došao oduševljeno u Jugoslaviju i mi smo išli s njim u jednu tvornicu. I sada, tamo je došao direktor, predsjednik radničkog savjeta, predsjednik sindikata i jedan radnik. On je postavljao pitanja, oni su odgovarali, radnik je par puta pokušao nešto reći, ali su ga ušutkali i onda je Fromm pitao: Da li se vode neke diskusije među radnicima o socijalizmu, o marksizmu, o problemima humanizacije društva? Na to direktor odgovara: To pripada jednoj prevladanoj fazi našeg razvoja, mi se time ne bavimo, mi smatramo da je glavno da je proizvođač materijalno zainteresiran. Onda Fromm opet pita da li imaju neku biblioteku, neke socijalističke knjige, da li oni povećavaju svoje teoretsko znanje. A evo odgovora: Pa da, oni idu u stručne škole i kurseve gdje dobivaju svjedodžbe na osnovu kojih im se povisuje plaća.

I tako je taj razgovor trajao, ja sam to doduše u prevođenju malo popravljao koliko sam mogao, tako da ne bih pokvario utisak, i on je ostao i dalje uvjerljivi pristalica našeg sistema i našeg poretka. Ali, to su ti aspekti našeg razvoja koji nam onemogućavaju da budemo u svijetu ono što bismo trebali biti. (Kangrga, 2002: 425)

Ovaj neočigledno benigni slučaj prikazuje svu bijedu i epistemološku naivnost u kojoj se zatekla jugoslavenska ljevica i njen filozofski diskurs. Radnicima se nije dalo da dođu do riječi, uostalom takva je situacija i danas, možda nekoliko puta gora. Koga briga za radnike? Suprotnost ovakvoj bijedi je poznata hrvatska šutnja – koja je u međuvremenu postala eufemizam za

intelektualno sluganstvo i prijetvornost naspram vlasti – u kojoj je tavorio ostrašćeni nacionalizam najprimitivnije vrste.

Ni kršćanski diskurs nije nudio bolju sliku. Dosadnoj neoskolastici koja je carevala u kršćanskim krugovima nije se moglo suprotstaviti angažiranom kršćanskom poezijom jednog Kocbeka i Vincetića. Jedan ljevičar, kršćanski personalist i potpredsjednik AVNOJ-a, drugi svećenik sklon ljevici, obojica u nekoj vrsti kulturnog egzila. Tko bi u vrijeme u kojem se priprema rat i poziva na oružje čitao poeziju?

Šutjeti nije uvijek zlato.
 Danas jednom svastika
 Sutra isto to drugom Hackenkreuz
 Zlato je čovjek
 – Svejedno da li je
 Zoon politikon,
 Animal rationale
 Tool making
 Ili praksis? –
 Pozvan još za našeg oca Abrahama
 U obećanu zemlju
 I otkupljen krvlju Njegovom
 Da stigne tamo daleko u – Internacionalu
 (Vincetić, 1978: 11)

Ili još jedna jednako dobra

Predragi:

Novaca nemam da ih pošaljem Ekonomatu biskupije
 Imam nadu, uvijek i svugdje, trajno

U mir
I u bolje dane s vama

Ako možete živjeti od toga?

U biskupiji
Tvrde, da će zbog takve moje filozofije
Uskoro
– Skrahirati?
(Vincetić, 1978: 3)

Ovdje bismo svakako trebali izdvojiti nekoliko važnih tekstova ozbiljnog dijaloga teologije i socijalizma. Riječ je o odličnim Verešovim tekstovima pod nazivom *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom i Pružene ruke. Prilozi za dijalog između marksista i kršćana*. Ne bismo smjeli zaboraviti spomenuti herojsko djelo Marka Oršolića koji je napisao genijalni tekst o mističnom gerilcu Camilu Torresu.

Najmlađi i najsuvremeniji je pokušaj posredovanja koji je u svojoj ranoj teologiji napravio domaći teolog, danas svjetski priznati profesor sa sveučilišta Yale Miroslav Volf. Volfovi su tekstovi danas nenadano ponovo iskočili u prvi plan. U svojoj takozvanoj predameričkoj fazi napisao je nekoliko vrlo važnih tekstova o odnosu marksizma i kršćanstva, to jest socijalizma i teologije. Premda se Volf na stanoviti način distancira od ovih tekstova, baveći se danas teologijom na sasvim drugačiji način. Uvjeren sam da mi danas nismo ni približno završili s jednom započetim dijalogom čiji je okvir Volf ponudio u svojoj “nesustavnoj trilogiji”, koja je nastajala od sredine osamdesetih do počet-

ka devedesetih. Prvi tekst je prelijepa, premda nedovoljno poznata knjiga o pjesništvu mostarskog pjesnika Alekse Šantića: *I znam da sunce se ne boji tame. Teološke meditacije o Šantićevom pjesništvu* (1986.). Drugi tekst je Volfova doktorska teza o teološkoj kritici Marxovog koncepta rada, u kojoj Volf želi nadići Marxovo razumijevanje rada, pod nazivom *Budućnost rada – rad budućnosti. Pojam rada u Karla Marxa i njegovo teološko vrednovanje* (1991.). Volfu to polazi za rukom tek u trećoj knjizi pod nazivom *Rad u Duhu. Prema teologiji rada*, koja je ujedno i velika sinteza cijelog Volfovog istraživanja o odnosu marksizma i kršćanstva. Ovi tekstovi danas imaju neprijeporno važnu ulogu i pozivaju na ponovno čitanje unutar jedne potpuno drugačije socio-političke matrice.

Kako zaključiti predstavljanje dijaloga koji su vodili Bošnjak i Škvorc? Zašto bi nam taj dijalog danas uopće bio tako važan?

Pokušajmo zamisliti situaciju u kojoj su Škvorc i Bošnjak vodili raspravu ali na takav način da je Bošnjak iznosio i branio kršćansku, odnosno teološku poziciju, a da je Škvorc argumentirao u korist ljevice, to jest socijalizma. U kojem bi pravcu tada išla njihova rasprava i kakvi bi se zaključci mogli izvući iz njihovih uvida. Postavimo si pitanje, čisto teorijske naravi, što bi se moglo izvući iz njihove rasprave. Ukoliko mogu biti toliko slobodan da pretpostavim, dogodili bi se preduvjeti za nastajanje jedne autentične teologije oslobođenja koja ovdje nikad nije postojala. Kako bi takva teologija oslobođenja izgledala i kako bi funkcionirala u praksi? Možda je ovo mjesto kada bismo trebali promisliti o nastajanju jedne takve teo-

logije oslobođenja koja nam je potrebija nego ikad, koja bi bila sinteza socijalizma i teologije u jednoj lokalnoj mediteransko-balkanskoj verziji. Pokušajmo na jedan paralaksni način proširiti model dijaloga koji su započeli Bošnjak i Škvorc s idejom jedne lokalne teologije oslobođenja koja nam danas ima i te kako što za reći u formi kršćanskog socijalizma.

Za teologiju oslobođenja bi se moglo reći da je manje u defanzivi a više na margini, što nužno ne znači da je to dobro ili loše. Takvo je danas stanje u svijetu suvremenih teoloških gibanja. Neki teološki pravci i projekti dođu do svog vrhunca u jednom vremenu i nakon toga neminovno slijedi dugi proces propadanja ili redefiniranja.⁴ No unatoč manjkavostima i nedorečenostima teologije oslobođenja kao projekta, danas još uvijek postoje autori koji pišu ozbiljne i kompleksne tekstove. Njihovi tekstovi i važni uvidi zahtijevaju dodatno čitanje i tumačenje u jednom novom ključu. Tekstovi koji su danas pisani u matrici teologije oslobođenja provociraju nas jednom novom pastoralnom plauzibilnošću i pozivaju na novi način teološkog govora i političkog djelovanja unutar globalnog neorepublikansko-rimskog Imperija koji danas utjelovljuje Amerika. Premda se ovo čini kao općeprihvaćena činjenica, potrebno je stvari pogledati iznutra.

Teologija oslobođenja kao diskurs potlačenih danas pokazuje znakove neobične i kreativne vitalnosti. Premda marginalna i periferna po svom akademskom

4) Nakon stvarnog i simboličkog pada Berlinskog zida (koji nikad nije stvarno pao) na jedan specifičan način opada čini se i interes za teologiju oslobođenja. Za gubitak interesa i utjecaja koje je imala teologija oslobođenja može se navesti gomilu vjerodostojnih, praktičnih, ideoloških i socioloških razloga.

utjecaju, teologija oslobođenja danas zadobiva nove oblike artikularnosti kojima utjelovljuje viziju vlastite

prakse. Teologija oslobođenja je više od teološkog modela. Ona je politički angažman, kritika kapitalizma, mistična pobožnost, gerilski otpor i ekologija. Teolozi koji se danas identificiraju sa projektom teološkog oslobođenja predmet su akademskog podsmjeha ili eklezijalnih stegovnih postupaka. Nedavna osuda Kongregacije za nauk vjere salvadorskog isusovca Jona Sobrina ponovo je aktualizirala nedoumice i nerazumijevanje temeljnih odrednica teologije oslobođenja.⁵ Na apstraktni prigovor kako teologija oslobođenja “preozbiljno” i nekritički tumači Marxa može se odgovoriti jednakom mjerom koja pokazuje svu apsurdnost takvih naivnih i površnih tvrdnji. Klasična teologija (Tome Akvinskog) “preozbiljno” i nekritički tumači Aristotela. Pravo je pitanje zašto jednog ateistu Aristotela možemo i trebamo ukorporirati u naš teološki sustav dok drugog ateistu Marxa ne smijemo ni po koju cijenu. Otac teologije oslobođenja G. Gutierrez u svojim radovima vrlo jasno distingvira marksističku socio-ekonomsku analitičku metodu od marksističko metafizičkog materijalizma. Na tom tragu je i teologija proskribiranog Brazilca Leonarda Boffa⁶ kojemu je Crkva

5) Premda je u poznim sedamdesetim i premda je preživio atentat, Sobrino je vitalni starac kojeg je nedavno osudila Kongregacija za nauk vjere u Rimu. Njegove knjige, u kojima on tematizira borbu protiv siromaštva sa kršćanskih i socijalističkih pozicija, tek imaju biti otkrivene. Sobrino svojim tekstovima dovodi u pitanje samu srž kapitalističkog ludila ne želeći pritom pristajati na humanitarnu pomoć koju milostivo nudi i daje kapitalistička proizvodnja, nego dovodi u pitanje sam sustav. Sobrino je autentični svećenik i borac za prava potlačenih koji nije posustao u borbi za pravedniji svijet i ako je nekoliko njegovih kolega svećenika ubijeno od strane desničarske vojne hunta u El Salvadoru. Atentant je dakako bio naručen da se ubije Sobrino. On je pukim slučajem bio odsutan.

6) Navodno je ista sudbina zadesila njegovog brata Clodovisa. Boffovo razumijevanje teologije oslobođenja ponovo mora biti otkriveno. Zato jer je on teologiju oslobođenja na jedan specifični način izmjestio iz latinoameričkog konteksta, originalno povezujući političku teologiju, duhovnost otpora, kritiku kapitalizma i ekologiju. Boff je ponudio diskurs iz kojeg mogu biti konstruirani lokalni modeli različitih eko-teologija oslobođenja koji će u nadolazećim vremenima biti podtekst svakog ozbiljnijeg teološkog diskursa.

uzela učiteljstvo dok je on i dalje ostao franjevac koji autentično živi svoje redovništvo.⁷ Danas je u svijetu teško naći osobe koje su istovremeno teoretičari i aktivisti, koji ozbiljno i kritički promišljaju odnos socijalizma i kršćanstva, to jest socijalizma i teologije. Nakon kolapsa Istočnog bloka, malo je filozofa i teologa ostalo vjerno ideji kršćanskog socijalizma koji na prostorima bivše Jugoslavije nikad nije ni postojao ili je tavorio i skrivao se fusnotama tuđih tekstova. Ukoliko danas želimo govoriti o socijalizmu kao subverzivnoj ideji i praksi nužno je da progovorimo o kršćanskom socijalizmu koji kapitalistička racionalnost tretira jednako kao što se tretira tumor kod bolesnika.

Kršćanski socijalizam u različitim varijantama jedini je sposoban ponuditi političku praksu alternativnu u odnosu na Imperij. Kršćanski socijalizam je više od diverzije kognitivnog kapitalizma. Zato je važno upoznati se sa autorima koji danas zagovaraju neku od opcija kršćanskog socijalizma ili pak kršćanskog anarhizma, kao što je bio primjerice pokojni Jacques Ellul. Svakako da na ovom mjestu treba podsjetiti na važnu ali zaboravljenu činjenicu kako su prvi socijalisti utopisti bili svi od reda kršćani. Stoga povezivanje socijalizma i kršćanstva nije neki postmoderni *bricolage* nego nužnost koja nastavlja nasilno prekinuti konti-

7) Boff je prošle godine proslavio sedamdeseti rođendan. U tim godinama od njega bi se mogao očekivati jedan veliki završni tekst, jedan *opus magnum*, koji bi sažeo cijelu njegovu teologiju, možda čak i neku veliku autobiografiju. U Boffovom radu više ne možemo očekivati neki veliki obrat. Prije da možemo računati na jednu veliku teo-političku sintezu njegovog golemog opusa koja će biti uokvirena jednom praktičnom ekološkom matricom čiju smo skicu pokušali predstaviti.

nuitet.

To da teologija oslobođena nije u potpunosti poražena i pregažena kao teološki koncept svjedoči nova generacija sjevernoameričkih teologa koji baš na za-

sadama Gustava Guterreza, Juana Segunda, Jona Sobrina, Leonarda i Clodovisa Boffa, Ignacia Elacurrie, Miguela Bonina i Dom Herdera Camarae rekonstruiraju teologiju koja bi bila spremna ne samo kritizirati prakse Imperija nego i konkretno ponuditi alternativna teološko-politička rješenja. Drugim riječima, teologija oslobođenja bi mogla pomoći u prepoznavanju i konstituiranju novog političkog subjekta koji nije dovoljno opisati sangviničnim terminom *mnoštvo*, kako to čine Negri i Hardt. Pri tom pokušaju konstituiranja novog političkog subjekta teologija oslobođenja može prije svega ponuditi okvir u kojem se može osloboditi diskurs favele i mistične gerile,⁸ s jedne strane, i militantnog istraživanja i kognitarijata, s druge strane. Takav jedan okvir postmoderne teologije oslobođenja u svojim tekstovima su ponudili autori kao što su Ched Mayers, William T. Cavanaugh i Daniel Bell Jr.,⁹ kojima je vrlo blizak i drag anarhistički diskurs, pogotovo zadnjoj dvojici. Dovoljno je pogledati njihove tekstove simptomatičnog naslova *Mučenje i euharistija* ili primjerice *Teologija oslobođenja nakon kraja povijesti* pa da vidimo o kakvim se vrsnim, originalnim, i lucidnim misliocima radi. Teologiju oslobođenja možemo sažeti na sljedeći način.

– Teologija oslobođenja je utemeljenja u svakodnevnom iskustvu siromašenih, tlačanih i marginaliziranih, čija je egzistencija posljedica permanentnog i sirovog strukturalnog nasilja. Teo-

8) Svakako da je potrebno ovdje spomenuti i mističnu gerilu koju su po cijeloj Južnoj Americi utjelovili svećenici i redovnici kao što su Camilo Torres, Domingo Lain, Laurentino Rueda, Pedro Duarte, Jose Esquerro, Nestor Paz i mnogi drugi kojima se ne zna broj.

9) Ako je Gutierrezova *Teologija oslobođenja* bila i ostala klasični tekst projekta, sigurno je da će Bellov tekst sa simptomatičnim naslovom *Teologija oslobođenja nakon kraja povijesti. Odbijanje da se prekinje patnja* postati novi klasik koji vrlo lako dekonstruira zlokobne prakse Imperija koje vode u sveopću šizofreniju.

logija oslobođenja je oblikovana čitanjem i tumačenjem Biblije kao posljedice tog iskustva.

– Teologija oslobođenja nastaje u urbanim i ruralnim liturgijskim laičkim zajednicama koje se spontano udružuju u konkretnim projektima po pitanjima zdravlja, obrazovanja, sindikalnog djelovanja, kulture ili općenitog poboljšanja kvalitete života.

– Teologija oslobođenja je put, disciplina i duhovno vježbanje koje se prvotno živi kao iskustvo pobožnosti i svjedočanstva o milostivom i pravednom Bogu u nehumanom svijetu. Teologija oslobođenja je sinteza ortodoksije i ortopraksije. Ta sinteza se sastoji od pravilnog načina trpljenja i otpora – koju teolozi oslobođenja još i nazivaju “ortopatema”.